

Взаємовідносини Московської держави та Війська Запорізького низового в контексті інтеграційних перетворень в кінці XVII - на початку XVIII ст.

Вступ

Кінець XVII – початок XVIII ст. став часом всеохопливих змін в житті Московського царства. Активно беручи участь з середини XVII ст. в боротьбі за домінування в Балтійсько-Чорноморському регіоні, Московська держава одночасно увійшла у фазу внутрішньої трансформації, зумовленої модернізаційними заходами, що проводили представники нової династії Романових [25, с. 47]. Особливо дані процеси далися в знаки за доби царювання Петра I. Останній, відмовившись від поміркованих темпів модернізаційних перетворень своїх попередників, розпочав радикальну реформу в середині держави. Її наслідком, як відомо, було перетворення Московського царства на вестернізовану Російську імперію.

Модернізаційні процеси супроводжувались руйнацією усталених традицій в усіх галузях життя, починаючи з військової справи та завершуючи культурою. Відбилися вони у значній мірі і на взаєминах московського уряду з державними утвореннями Великого кордону: Військом Запорозьким низовим, Гетьманщиною, слобідськими полками, Всевеликим Військом Донським, Яїцьким козацьким військом тощо.

Зазначимо, що взаємовідносини між Москвою і козацькими спільнотами, перш за все Донщини та Яїку, завжди були складними і на кінець XVII ст. у своєму розвитку вже пройшли декілька етапів: від заповзятого намагання Москви їх знищити у XVI ст. до більш-менш рівноправного, мирного співіснування в кінці XVI – першій половині XVII ст. В цей час царський уряд зацікавлений у військовій підтримці козацтва, в першу чергу донського, і не маючи можливості підбити його під свою зверхність, ставився до прикордонних державних утворень як до іноземних держав [24, с. 105-107; 37, с. 70-72; 54, с. 50-52; 55, с. 11-12;]. У другій половині XVII ст. становище змінюється. Внаслідок вдалої зовнішньополітичної активності та здійснюваних царською владою внутрішніх перетворень відбувається посилення Московії. Відтак, царський уряд вживає заходів, щодо встановлення контролю над козацькими державними утвореннями, зокрема і над перебуваючими з середини XVII ст в полі політичного впливу Московської держави Гетьманщиною та Військом Запорізьким низовим. Ця тенденція виявлена вже за царювання Олексія Михайловича, Федора Олексійовича та Софії Олексіївни, особливо посилюється за доби Петра I.

Зайнятий розбудовою фактично нової держави, в якій ще за життя її творця починали чітко вгадуватись риси централізованої, унітарно-бюрократичної імперії, цар-реформатор не міг не втягнути до цього процесу й державні утворення прикордоння. В його добре керованій, “регулярній” державі не було місця для автономних державних утворень, таких як Гетьманщина, слобідські полки, Військо Запорізьке низове, Всевелике Військо Донське, Яїцьке козацьке військо з їх привілейованим, відрізняючимся від великоросійських підданих

царя, населенням. Перші мали бути інкорпоровані, а другі інтегровані¹ до новостворюваної Петром I загальноімперської структури суспільства.

Цей процес, надзвичайно складний і тривалий у часі, фактично розтягся на все XVIII і почасті XIX ст. При цьому від самого початку втілення його в життя ускладнювалось протидією перетворенням з боку козацьких соціумів та їх еліт. Одному з аспектів даного протистояння, взаємовідносинам Московської держави та Війська Запорізького низового ми б і хотіли приділити увагу в цій статті.

Заходи царського уряду щодо встановлення одноосібної протекції над Низовим Військом в кінці XVII ст.

Одразу зазначимо, переведення Запорізької Січі під московську зверхність відбувалось вкрай важко. Причинами цього була слабка політична прив'язаність Запоріжжя до Московії у другій половині XVII ст. та відсутність потужних важелів впливу на поведінку січового товариства.

Перші спроби царського уряду отримати подібні важелі за допомогою розквартирування на Січі московської залози припадають ще на початок 60-х рр. XVII ст [4, с. 38; 15, с. 425]. Однак вже 1667 р., внаслідок зростання серед братчиків антимосковських настроїв, а головне через укладання царським урядом Андрусівського миру 1667 р. з Річчю Посполитою Обох Народів, московські ратники мусили залишити межі “Вольностей” Війська Запорізького низового. Відтепер Низове Військо опинялось під подвійним протекторатом Московії і Речі Посполитої [46, № 398, с. 659], що з огляду на існуючі між даними державами протиріччя та регіональне суперництво, надавав Січі необмежену свободу дій.

Тож, у подіях кінця 60-х – 70-х рр. XVII ст. Запорізький Кіш, вдало використовуючи усі переваги свого існування в умовах “Великого кордону”, проводив власну політику, яка лише інколи збігалась з планами Москви. Остання, в свою чергу, не збиралась відмовлятися від своїх намірів щодо встановлення контролю над Військом Запорізьким низовим.

Шлях до цього лежав перш за все через встановлення одноосібного протекторату Москви над Запоріжжям. На початку 80-х рр. XVII ст. царський уряд цілком зосередився на вирішенні даної проблеми. Перших успіхів в цій справі було досягнуто при підписанні 13 січня 1681 р. між Московським царством, Османською імперією та Кримським ханством Бахчисарайського миру, що зафіксував приналежність Гетьманщини та Запоріжжя до Москви [47, № 854 с. 291; 59, с. 227-228]. Черговим кроком було укладання 26 квітня 1686 р.

---

¹ У зв'язку із суперечливістю й різним визначенням цих понять, дотримуємось думки, що інкорпорація – сукупність заходів, спрямованих на поглинення метрополією залежних від неї державних утворень, що супроводжується ліквідацією відмінностей між державним і соціальним устроєм метрополії та залежними від неї автономій. Дані заходи насамперед складаються з так званої “інституціональної інкорпорації” – поширення на автономні утворення чинності законодавства та адміністративного устрою метрополії. Поруч з цим, важливим аспектом інкорпорації є соціальні перетворення, тобто залучення/інтеграція станів до соціальної структури метрополії. Інтеграція передбачає зрівняння в правах і обов'язках мешканців автономії з подібними ж соціальними прошарками метрополії, з наданням вищим станам автономії доступу до участі в управлінні імперською метрополією [81, р. 73]

“Вічного миру” з Річчю Посполитою. В ході переговорів царські дипломати домагались, аби Низове Військо було передано разом з усіма своїми “вольностями” під зверхність Москви [38, с. 96; 47, № 1186, с. 774; 62, с. 209].

Отже, внаслідок Бахчисарайської угоди 1681 р. та “Вічного миру” 1686 р., московський уряд зумів досягти на міжнародному рівні визнання свого одноосібного права контролю над Запоріжжям. Проте, тепер царська адміністрація мала знайти спосіб як змусити Запорізький Кіш діяти в фарватері московської політики. Остання, щодо запорожців, так само як і до донців, передбачала перш за все позбавлення козаків права самостійних зовнішньополітичних зносин та пов’язаної з цим практики найму козацьких загонів на службу до іноземних держав, а в майбутньому неодмінно передбачала взяття під свій контроль горизонтальної² та вертикальної мобільності населення в межах “Вольностей”. Царська політика щодо козацтва була вироблена у 70-х – 80-х рр. XVII ст. після придушення “Разінщини” і вперше опробувана саме на донцях. Однак із застосуванням її на Запоріжжі мали виникнути значні труднощі, бо на відміну від Війська Донського, яке після 1671 р. усе сильніше підпадало у залежність від царської влади [19, с. 73; 55, с.13], політичний зв’язок Січі з Московською державою лишався суто номінальним.

Прагнучи змінити дане становище, царський уряд намагався при проведенні в життя своєї політики на Запоріжжі заручитись підтримкою козацької адміністрації Гетьманщини. З цією метою уряд Софії Олексіївни 1686 р. передав Запоріжжя під гетьманський регімент, зберігши одночасно його підпорядкування царській владі [62, с. 210-211]. При цьому на гетьмана покладалась обов’язки спостереження за дотриманням умов виконання “Вічного миру” 1686 р., тобто перешкоджання запорізьким зносинам з іншими державами [62, с. 211, 220; 71, с. 307]. В цьому контексті царські плани щодо приборкання політичної активності Запоріжжя дуже сильно збігались із гетьманськими, особливо з того часу як гетьманська булава потрапила до рук І. С. Мазепи. Тож не слід дивуватись гетьманській ретельності у справі відстеження зносин Січі з Бахчисараєм та Варшавою [62, с. 223-225, 237; 67, с. 277]. Для гетьмана І. Мазепи, який бачив Гетьманщину сильною державою з усталеною становою структурою, за зразком Речі Посполитої, втілити в життя власні задуми було можливим лише за умов підбиття під свою владу Запоріжжя [39, с. 54, 86, 226].

Намагання царського уряду та гетьманського регіменту у кінці 80-х рр. XVII ст. припинити зовнішньополітичні контакти Січі були зустрінуті запорізьким товариством з недоумінням і невдоволенням. Здобувши за Куруківською угодою 1625 р. привілей на здійснення зовнішньополітичних зносин з іноземними державами, запорожці вважали його цілком звичним і не збирались від нього відмовлятися [77, с. 24]. Опинившись, у другій половині 80-х рр. XVII ст. в епіцентрі подій протистояння між Османською імперією й

---

² Під горизонтальною мобільністю відповідно до визначення, російського історика Є. Анісімова, нами розуміється географічне переміщення населення в межах держави [2, с. 185]

Кримським ханством та країнами Священної ліги, Січ активно зносила як з Річчю Посполитою, Всевеликим Військом Донським, так і з Кримським ханством, діючи відверто всупереч вимогам та інтересам Москви.

Неприємним для московського уряду було і продовження практики найму запорізьких загонів на службу до інших держав, перш за все до Речі Посполитої. Поряд з питанням зовнішньополітичних зносин проблема запорізького найманства була одним з дратівливих аспектів взаємовідносин між царським двором і січовиками. Її коріння, як неодноразово зазначалось в історіографії, було заховане в різному тлумаченні Москвою та залежними від неї політичними суб'єктами прикордоння тих прерогатив, що мав протектор над опікуваними ним державними утвореннями та характері служби, що останні мали віддавати протекторові [26, с. 53-54; 49, с. 154-155].

За цих умов узгодженість, чи не узгодженість політичної активності козацьких спільнот із здійснюваною Москвою політикою, залежала, як від ступеня залежності перших від Московії, так і від здатності останньої силою контролювати козаків.

Показовим при цьому є той факт, що тоді як у 80-х рр XVII ст. донські козаки наймаючись на службу до Речі Посполитої намагались приховати цей факт перед Москвою. А донський Військовий уряд прагнучи відвести від себе царський гнів, ще й видавав накази про заборону під загрозою смерті найматись до польського короля, на Запоріжжі дані акції не приховувались і не вважались прерогативою московського уряду навіть на початку XVIII ст [13, с. 187-190; 72, с. 23; 79, с. 231].

Царська влада, намагаючись покласти край, несанкціонованій політичній активності братчиків, неодноразово в кінці 80-х – 90-х рр. XVII ст. через своїх резидентів у Варшаві підіймала перед урядом Речі Посполитої питання про порушення останнім “Вічного миру” 1686 р., виказуючи невдоволення запорізько-польськими контактами [62, с. 225, 239; 67, с. 275, 277-279 тощо]. Однак дані заходи були безрезультатні. Єдиним їх наслідком було те, що Січ і Варшава намагались більше не афішувати своїх контактів.

Самі ж запорізько-польські контакти значно активізувались з кінця 80-х рр. XVII ст., що було зумовлено появою на землях “Вольностей” Війська Запорізького низового московських укріплень на р. Самарі та Орелі: Новобогородицької фортеці 1688 р. та Новосергіївського містечка 1689 р. [29, с. 26; 31, с. 46]. На відміну від дипломатичних акцій Москви, на які Кіш мало зважав і знаходив у разі потреби можливості їх оминати, будівництво фортець було тим кроком, що надавав Москві реальні важелі впливу на Запоріжжя. Більше того, в даному кроці Московської держави можна бачити застосування механізму “вибіркової колонізації та переміщення населення” [81, р. 107]. Це один з головних елементів абсолютиського наступу на державні утворення “Великого кордону”, що був запроваджений в Балтійсько-Чорноморському регіоні, ще в XVI ст., Османами в Молдавії [81, р. 66, 107], а в кінці XVII ст., з успіхом застосовувався Габсбургами в Угорщині [81, р. 82-83, 107] і Романовими на території Запорізьких “Вольностей”. Забігаючи наперед зазначимо, у XVIII ст., Московська держава, а в подальшому й Російська

імперія неодноразово будуть застосовувати даний механізм під час наступу на автономний устрій Гетьманщини, Війська Запорізького низового, Всевеликого Війська Донського та Яїцького козацького війська.

Розташовані на північному кордоні “Вольностей” фортеці мали виконувати декілька функцій. Головними з них було, передбачене ще московсько-польськими домовленостями 1686 р., служіння плацдармом, для виправ царських військ на Крим та запобігання кримським нападам на підвладні Московському царству землі. Однак, з огляду на своє стратегічне положення новозведені укріплення становили стратегічну загрозу не лише для Криму, а й для Низового Війська, роблячи його вразливим перед Москвою і Батурином. Так само, як збудована царським урядом на Волзі у XVII ст. фортеця Дмитрієвська на р. Камишанці мала перешкоджати донській вольниці вихід на Волгу [75, с. 26], Новобогородська фортеця та Новосергіївське містечко перекривали вихід Війську Запорозькому низовому на волость, до Гетьманщини. Фортеці виступали також певною перешкодою вільній міграції української людності на Запоріжжя та перешкодою подальшій колонізації запорожцями земель на північ. Водночас вони виступали форпостами колонізаційного освоєння Запорізьких “Вольностей” населенням Гетьманщини та московськими мешканцями, якими були обсажені обидві фортеці [4, с.58; 29, с. 26; 31, с. 46; 39, с. 88].

Січовики, одразу побачивши в зведенні фортець загрозу своїм політичним та екокомічним “вольностям”, вже у 1688 – 1689 рр. за кошового Григорія Сагайдачного висловлювали своє невдоволення будівництвом і вимагали від царської адміністрації та гетьмана ліквідації цих укріплень [66, с. 109; 79, с. 50-52]. Характерно, що відомість про запорізьке невдоволення швидко набули міжнародного розголосу і слугували плідним ґрунтом для поширення антимосковських чуток і настроїв у Речі Посполитій [12, с. 224; 62, с. 235-236; 67, с. 275, 284]. Не діставши позитивного рішення на свої клопотання, Кіш намагався знайти підтримку у захисті власних “вольностей” в уряді Речі Посполитої. З цією метою 1688 р. та 1689 р. запорожці двічі надсилали посольство до короля Яна III Собеського. Спершу прохаючи його про дипломатичну та військову підтримку супроти дій Москви, а вдруге, у відповідь на будівництво Новосергіївської фортеці, підіймаючи питання про прийняття Низового Війська у підданство Речі Посполитій [12, с. 215, 225; 62, с. 238-239; 67, с. 228; 79, с. 66-67].

Серйозних наслідків дані дії Коша не мали. Офіційна Варшава, потребуючи царської підтримки у війні з османами, не мала наміру поривати через Січ з Москвою. Та для нас важливим є сам факт того, що не змирившись із наступом на свої вольності, Кіш шукав підтримки в постійних супротивників Московської держави. При цьому цілком свідомо, виходячи з власної користі, підходив до вирішення питання про зміну протектора. Отже, питання існування на землях Низового Війська московських укріплень ставало наріжним каменем в запорізько-московських взаєминах.

При царському дворі завдяки повідомленням Мазепи та московського резидента у Варшаві були обізнані про політичні акції запорожців. Бажаючи

приборкати непокірних “братчиків” уряд Софії Олексіївни вжив певних каральних заходів. У 1689 р. гетьману І. С. Мазепі було наказано перервати торгівельні контакти Гетьманщини із Січчю. В такий спосіб Запоріжжя було позбавлено отримання хлібу та інших харчів з Гетьманщини [29, с. 42]. Це ще більше загострило ситуацію.

Невдоволені діями царського уряду та гетьманської влади, не знаходячи дієвої підтримки з боку Яна III Собеського, запорожці, як це неодноразово бувало за схожих обставин у попередні часи, почали шукати контактів з Кримським ханством [29, с. 43]. У 1689 – 1691 рр. на Запоріжжі з огляду на зміни у політичному становищі та відсутність військової активності у діях проти Криму з боку Московської держави, неодноразово посилювались позиції прихильників військового союзу із Кримом, що мав бути спрямований проти Московії [29, с. 59, 61]. Врешті-решт невдоволення московською присутністю на територіях “Вольностей” виплеснулось в обмежену підтримку Низовим Військом виступу Петрика Іваненка у 1692 – 1696 рр [4, с. 60; 29, с. 60, 63, 67]. Останній, зокрема у своїй антимосковській агітації досить вдало використовував факт появи московських укріплень на запорізьких землях [29, с. 66; 30, с. 325; 71, с. 356-357]. Тож, приєднавшись до Петрика, декілька сотень січовиків 1692 р. збройно намагались здобути Новобгородську фортецю на Самарі [29, с. 71].

Як відомо, спілка Петрика, Криму та Січі тривала недовго. У 1695 р. з активізацією антиосманської політики Московського царства, очолюваного в той час Петром I, запорожці, перервавши зносини із Кримом, взяли активну участь в Азовсько-Дніпровських кампаніях 1695 – 1696 рр. Та підтримка низовими козаками Москви у військових діях зовсім не означала, що Кіш змирився з її присутністю на його землях.

Запорожці ревниво стежили, аби прецедент із появою чергових московських залог на території “Вольностей” не повторився під час бойових дій. Показовим в цьому плані є Таванський інцидент 1695 р., коли після захоплення турецьких фортець Кизикермен та Таванської (Мустріткермен), розташованої на дніпровському острові та відходу головних сил українсько-московського війська, загін у 600 запорожців самовільно увійшов до Таванська та силою змусив українсько-московську залогу на чолі з полковником Г. Ясликовським залишити зайняті ними укріплення. Захопивши наявні у фортеці гармати, здобич і полонених, запорожці проголосили Таванськ володінням Запорізької Січі [29, с. 85]. Цим “братчики” недвозначно давали зрозуміти своє небажання бачити на новоздобутих землях нові московські залози. Свою рішучість в цьому питанні “братчики” засвідчили під час посольства до Москви 1699 р. і в 1701 р., коли перешкождали московським ратникам генерала Кольцо-Масальського руйнувати Дніпровські фортеці, які Низове Військо вважало своїми [63, с. 112; 79, с. 214, 224].

Як бачимо, вже в кінці XVII ст. в запорізько-московських стосунках намітилось зростання напруги. Заходи царського двору по переведенню Низового Війська під зверхність Московської держави, що супроводжувались появою на землях „Вольностей” московських укріплень та залог, намаганням

Москви покласти край дипломатичній активності Січі і змусити її діяти в річищі царської політики, викликали серед запорожців невдоволення. Більш того, вже в кінці XVII ст. Кіш засвідчив свою готовність відстоювати свої права і вольності перед Москвою як за допомогою дипломатії, так і за допомогою сили³.

Константинопольський мир 1700 р. та заходи Москви щодо посилення своїх позицій на Запоріжжі

Доки тривали бойові дії і царський уряд потребував підтримки “низового товариства”, в Москві заплющували очі на прояви непокори запорожців. Із завершенням війни становище змінилось. У 1699 р. під час Карловицького конгресу московські дипломати, обговорюючи з османами положення майбутньої мирної угоди, порушили питання про поведінку прикордонного населення. Розглядаючи його без урахування інтересів Війська Запорізького низового, чи Всевеликого Війська Донського, царський уряд намагався поставити поза законом політичну активність прикордонних спільнот. При цьому обидві домовляючися сторони діставали право та зобов’язувалися знищувати на підвладній їм території порушників прикордонного спокою [59, с. 609; 75, с.35]. Подібними кроками петровський уряд продовжував політику своїх попередників щодо підпорядкування Москві, за допомогою міжнародних угод, державних утворень степового прикордоння.

У 1700 р. після тривалих переговорів між Московською державою та Оттоманською Портою нарешті було укладено Константинопольський мир. Його засади засвідчили взаємне прагнення держав здійснити розмежування кордонів, зокрема за допомогою створення між царськими та султанськими володіннями буферних зон і привести поведінку прикордонного населення (кримських і ногайських татар з одного боку та запорожців і донців з іншого) у відповідність до певного напрямку міжнародних відносин [16, с. 209; 57, с. 275-276]. Зокрема, статті VII – XI угоди мали покласти край перманентним сутичкам, що століттями точилась між козаками та кримськими татарами, захистити населення обох держав від степової вольниці та перетворити Дике Поле у безпечне місце для торгівлі [48, № 1804, с. 66-71].

Дотримання положень даного договору, в умовах вступу Московії у війну зі Швецією були вкрай важливими для Петра I, бо мали забезпечити йому спокій на південних кордонах. Проте їх реалізація суперечила інтересам січового товариства. Константинопольський мир, спрямований на підпорядкування Москві політичної активності Дону і Запоріжжя, позбавляв запорожців, втім як і донців, пільг, що мали козаки, ведучі маленькі степові війни з татарами, і юридично робив їх підконтрольними, принаймні у галузі відносин з мусульманським світом, царській владі. Відомо, що війна була для прикордонних спільнот чи не найголовнішим джерелом прибутку [57, с. 276; 72, с. 13; 79, с. 256]. Відтак, прагнення царського уряду йшли всупереч

---

³ З огляду на вище наведені дані нам здаються вкрай суперечливими зазначення О. Кресіна, про відсутність на Запоріжжі до 1700 р. широкої опозиції царському урядові та, що до 1699 р. січовики не мали наміру “виходити з під влади московського царя” [30, с. 326].

інтересам січовиків. Отже їх, реалізація їх вимагала від царського уряду віднайдення нових важелів впливу на запорожців.

На Дону за подібних обставин найкращим важелем контролю був перехід під царську владу Азова [53, с. 80; 76, с. 67]. З огляду на своє розташування, Азов і прилегла до нього територія, що утворювали Азовський повіт [19, с. 70], разом із низкою московських фортець на північних кордонах Облaсті Війська Донського [75, с. 23] ставав важливою ланкою у низці заходів, що змушували донську козаччину коритись царській владі.

На Запоріжжі відповідно до первісних царських задумів, роль Азову мусили відіграти Дніпровські фортеці [59, с. 609]. Проте, за умовами Константинопольського миру 1700 р., вони мали бути розорені, тож посилення своєї присутності на Запоріжжі петровський уряд пов'язував з будівництвом нової фортеці в Кам'яному Затоні як раз навпроти Січі. Збудувати фортецю саме на цьому місці, аби краще контролювати "братчиків", ще на початку 90-х рр. XVII ст. радив царському урядові гетьман І. С. Мазепа. Чим вже тоді викликав на Січі невдоволення проти себе [29, с. 74, 79].

Загострення взаємовідносин між Низовим Військом та Москвою 1701-1704 рр.

Розпочате 1701 р. будівництво кам'янозатонської фортеці, як і слід було очікувати, викликало у низових козаків негативну реакцію. Ситуація підігрівалась ще й тим, що 1701 р. вперше на кошового отамана було вибрано К. Гордієнка. Постать непересічну, яка дістала в історіографії характеристику одного з найвидатніших кошових Низового Війська [4, с. 62; 21, с. 485; 69, с. 46; 79, с. 234], і більш за все вславилась своїми заходами з протидії абсолютиському наступові Московії на „права і вольності” Запоріжжя.

За нового кошового Січ, не обмежуючись письмовими скаргами, все активніше вдавалась до силових заходів, відстоюючи свої „вольності”. Це відобразилось в активному перешкоджанні будівництву кам'янозатонської фортеці, що протягом 1701 – 1703 рр. переросло у справжню малу війну, яку січовики вели проти ратників генерала Кольцо-Масальського та силовій протидії колонізації мешканцями Гетьманщини земель Січі по р. Самарі [31, с. 122; 79, с. 233, 234].

Однак, найбільш небезпечним в умовах війни зі Швецією для царського двору було порушення запорожцями пунктів Константинопольської угоди, згідно яких Москва брала на себе зобов'язання щодо дотримання спокою на підвладній їй території прикордоння. Випадок з пограбуванням 1701 р., ще за кошового Петра Сорочинського, грецьких купців, османських підданих, „братчиками” на р. Інгул кидало тінь на спроможність Москви виконувати узяті нею зобов'язання перед Стамбулом. Водночас „інгульський інцидент” у черговий раз засвідчив небажання Січі діяти в фарватері московської політики.

Змушений відшкодувати з власної скарбниці збитки грецьким купцям, аби залагодити інцидент з османським урядом [33, с. 253-254; 48, № 2061, с. 310-311], Петро I вдався до тиску на Січ. Взимку 1701- 1702 р. у Москві було взято в заручники запороізьких посланців на чолі із колишнім кошовим

Герасимом Кривою. При цьому доля братчиків ставилась царем у залежність від того, чи буде грецьким купцям повернуто награване і чи будуть покарані козаки причетні до “злочину” [29, с. 115; 41, до № 419, с. 335; 79, с.239]. Одночасно січовиків позбавили річного грошового жалування, що почасти склало суму, спрямовану на відшкодування наслідків запорізького розбишацтва [29, с. 117]. Не вдовольняючись цим, царські сановники проводили з гетьманом І. С. Мазепою переговори щодо більш рішучого приборкання запорізької сваволі, а петровський уряд став на бік гетьманського реґіменту в його боротьбі з січовиками за землі по р. Самарі [79, с. 226, 233].

Щодо останнього, маємо зазначити, крок був цілком логічним у дусі політики *divide et impera*. Втручаючись у територіальні суперечки між державними утвореннями прикордоння, залежними від Московського царства, як то у випадку між Гетьманщиною і Низовим Військом, чи у конфлікт між Ізюмським слобідським полком та Військом Донським за право володіти Бахмутськими солеварнями царський уряд брав на себе роль арбітра й вирішував справу на користь більш “слухняного” контрагента суперечки [19, с. 60-61; 51, с. 256-257; 74, с. 50-56]. Створюючи у такий спосіб прецедент для розповсюдження на державні утворення прикордоння чинності дій московської юрисдикції та легітимізації втручання царського уряду до їх внутрішніх справ.

Вживані Москвою заходи лише посилювали в “братчиків” і без того зростаючи з кінця 80-х років XVII ст. антимосковські настрої. Січ продовжувала перешкоджати будівництву фортеці в Кам’яному Затоні, вимагаючи цілковитого зведення укріплень з земель “Вольностей”, нищити новозбудовані селітряні заводи на р. Самарі та перешкоджати гетьманській колонізації цих земель [4, с. 63-64; 79, с. 242-243]. Більш того, Низове Військо знову почало шукати контактів із Кримським ханством, маючи на меті здобути його підтримку у боротьбі проти “великоросійських” ратників.

В Криму як і на Запорожжі були невдоволені обмеженнями, що накладались на політичну активність ханства Константинопольською угодою 1700 р., через що у 1700 – 1701рр. в ханстві відбувались міжособні заворушення між представниками правлячої династії Гіреїв [57, с. 276-277], та з острахом дивились на посилення московської присутності в межах “Вольностей” [41, до № 403, с. 320]. Татарська еліта небезпідставно вбачала в будівництві Москвою чергової фортеці, в Кам’яному Затону, зростання загрози стратегічному становищу ханату.

Прагнучи встановити *status quo* в розстановці сил у регіоні, 1702 р., кримський хан, Давлет-Гірей II, вимагав від Стамбулу дозвіл на виправу, з метою знищення Кам’янозатонської фортеці [14, с. 139]. Негативна реакція Дивану на ханські наміри підштовхувала Давлет-Гірея II до зближення із Низовим Військом, потугу якого кримський хан мав намір використати у боротьбі, як проти Москви, так і проти Стамбулу, політичною опікою якого Бахчисарай починав тяжитися [57, с. 277]. За таких обставин не слід дивуватись, що в Диких Полях знову почали згадувати про союз Б. Хмельницького з Іслам-Гіреєм III, а запорожці і татари обговорювали спільний план дій проти кам’янозатонської залози [79, с. 238-239].

Проте наскільки далеко обидві сторони зайшли в своїх контактах свідчить той факт, що 11 жовтня 1702 р. на січовій раді, ханське посольство очолюване Алмет-агою, піднімало перед запорожцями питання про перехід Низового Війська під кримську протекцію. Січовики негайно ж використали даний факт для дипломатичного демаршу проти Москви, від якої вимагали зруйнування Кам'яного Затону і виплати щорічного жалування, загрожуючи в противному випадку присягою кримському ханові.

Дипломатичні контакти Коша з Бахчисараєм викликали не аби яке занепокоєння при царському дворі. Прагнучи залагодити ситуацію московські урядовці пішли на негайне звільнення раніш ув'язненого запорізького посольства [57, с. 277] та вдалися до певних дипломатичних кроків. Протягом 1702-1703 рр., за допомогою дипломатичних контактів гетьмана І.С. Мазепи в Криму, московському урядові вдалося унеможливити спільний запорізько-татарський виступ [29, с. 116, 79, с. 240]. Однак досягнутий успіх був лише напів успіхом, адже дипломатичні заходи царських урядовців на Січі зазнали цілковитої невдачі. Спрямоване у травні 1703 р. на Січ посольство Федора Протасьєва, що мало роздати “низовому товариству” царське жалування та перебрати клятву вірності цареві, зіткнулось з небажанням козаків складати присягу. Запорожці очолювані К. Гордієнком вголос заявили, що питання складання присяги перебуває у прямій залежності від того чи будуть з земель “Вольностей” прибрані московські фортеці, чи ні [4, с. 66-67].

Цікавим є той факт, що царські урядовці під час переговорів намагались домогтись складання братчиками присяги, уникаючи обговорення цього питання на козацькій раді, а прагнули діяти через домовленість з кошовим отаманом [4, с. 67]. Подібним чином, оминаючи інститут військового кола, цар діяв і в 1705 р. на Дону, коли напряду звернувся до старшини, прохаючи її допомогти в придушенні Астраханського повстання [19, с. 12, 74-75].

В обох епізодах спостерігається спроба царських сановників змінити церемоніал стосунків з козацькими військами. Факт важливий сам по собі, бо, як зазначав С. Тхоржевський, подібні питання були чи не головною частиною московського державного права [72, с.28]. В даному випадку він цікавить нас як спроба царських сановників модернізувати церемоніал стосунків з козацькими військами через запровадження вертикальної ієрархічної системи підпорядкування козацької старшини, а відтак Запоріжжя і Донщини царській владі. Крок цілком зрозумілий, в регулярній державі, де всі взаємовідносини мали регламентуватись і підпорядковуватись ієрархічній службовій послідовності, не могло бути й мови про існування загальновійськових інститутів, втілення стародавніх “вольностей”, що не вписувались у раціональну систему імперського керівництва.

Характерно, що на відміну від донської старшини, яка, намагаючись утвердити свій зростаючий вплив і зміцнити своє відособлене становище у Війську, охоче йшла на без посередній контакт з царським урядом, на Запоріжжі ситуація виявилась цілком зворотною. Кошовий демонстративно відмовився йти на порушення усталених традицій [3, с. 146-147; 4, с. 66].

Заходи петровського уряду щодо інтеграції Низового Війська до системи новостворюваної імперської армії

До відсутності порозуміння між царським двором і Січчю в справі дипломатичних стосунків додавались, ще й невдачі царського уряду щодо залучення запорожців до участі в Північній війні. Визиск мілітарної сили козацтва в імперських війнах і каральних походах був одним з головних аспектів інтеграційної політики петровського уряду. Під час далеких військових походів запроваджувався механізм включення козацьких загонів до новостворюваної загальноімперської організації. Цей процес супроводжувався певною регламентацією умов козацької служби та ревізією федеративно-союзного статусу⁴, що мали козацькі війська залежні від Московії [6, с. 62; 7, с. 97]. Проте регламентація умов козацької служби була фактичним порушенням військових привілеїв козаків, на що останні реагували вкрай болісно.

Перші спроби щодо регламентації умов військової служби січовиків, царський уряд намагався запровадити ще у 1697 р., вимагаючи від запорожців несення фортифікаційної служби під час військового затишшя. “Братчики” не виконали даного розпорядження, бо воно суперечило їх військовим звичаям і перешкоджало заняттю промислами та господарській діяльності [68, с. 85].

Під час Північної війни ситуація для царської влади ані трохи не стала кращою. У 1701 р. запорожців вперше було залучено до бойових дій проти шведів і 2 тис. січовиків, разом із козаками гадяцького полковника Бороховича, прийшли до Пскова [36, с. 148, 150]. Зіткнувшись з труднощами служби за межами України, що полягали в брутальному ставленні московських військових, позбавленні козаків військової здобичі, поганому харчовому забезпеченні та відсутності платні, ворожості місцевого московського населення [79, с. 235, 238], запорожці вдалися до несподіваних, з огляду на поведінку у подібному становищі гетьманців, для царського уряду дій. Не обмежуючись лише скаргами на утиски до Коша чи московських урядовців, січовики не зупинялись перед застосуванням сили щодо місцевих мешканців чи московських вояків. Наприкінці 1701 р. будучи відпущеними додому запорожці, вочевидь, не діставши належної їм платні, проходячи теренами Великого князівства Литовського, пристали на службу до литовського гетьмана Сапеги, союзника Карла XII [36, с. 150; 48, № 1889, с. 183-184].

Випадок із переходом запорожців на бік литовських союзників шведів вкотре продемонстрував, що до участі в військових діях козаки підходять з позицій власної користі, розглядаючи війну як спосіб заробітку. Тому порушення московським урядом умов заклику на службу, січовики трактували як законну підставу для пошуку “військового хліба” на службі в царських ворогів.

Неприємний для царя казус із переходом братчиків до сапезинців було вичерпано 1702 р., після захоплення козацько-польським військом стародубського полковника Міклашевського та литовського регіментаря Халецького Старого Бихова. Серед захоплених у полон гетьманцями захисників

---

⁴ Даний термін є запозичений нами з наукового доробку російського історика В. Артамонова [6, с. 62; 7, с.97].

фортеці були й запорожці [29, с. 148-149]. Однак, тертя в запорізько-московських стосунках на цьому не припинились. До невдоволення умовами служби долучилось роздратування, викликане залученням “братчиків” до земельних робіт в гирлі Нєви [79, с. 252-253, 258].

Після перших поразок, значно зміцнивши власну регулярну армію Петро I, розчарований бойовими якостями помісного війська, починаючи з 1700-х рр. запровадив практику перетворення московських помісних підрозділів на регулярні частини та прагнув визискувати служилі категорії не у битвах а на роботах загальнодержавного значення [1, с.234-235, 242; 26, с. 60; 52, с. 279-280]. Ця новація була розповсюджена й на українських козаків, зокрема запорожців, 1703-1705 рр залучених до будівництва Санкт-Петербургу [31, с. 125; 79, с. 253]. Для січовиків з їх властивим козацтву “річпосполитським” усвідомленням себе представниками лицарського стану ця практика була ганебною, гідною лише поспільства. Тож повідомлення про використання “братчиків” на земельних роботах лише посилили на Запоріжжі антимосковське обурення [79, с. 253].

У 1704 р. загін запорожців самовільно залишив територію Ліфляндії. А в 1706 р. січовики взагалі саботували виступ у похід не отримавши від гетьмана та царського уряду платні за службу за межами України [79, с. 257-258, 271-272].

Позиція запорізького Коша під час московсько-османського межування земель у 1705-1706 рр.

Намагаючись якось вплинути на становище в Низовому Війську петровський уряд за допомогою гетьмана І.С. Мазепи зумів домогтись усунення з уряду кошового К. Гордієнка, та обрання на його місце представника промосковської партії Г. Криси [4, с. 67; 29, с. 121; 79, с. 252]. Проте, оскільки усунення К. Гордієнка було використано, перш за все, для добудови кам'янозатонської фортеці, даний крок не приніс очікуваних наслідків [4, с. 67]. Посилення московської присутності в межах „Вольностей” замість того аби приборкати Кіш, слугувала каталізатором для посилення протистояння. 1704 р. позначився черговими нападами братчиків на кам'янозатонську залогу та продовженням протидії гетьманської колонізації по р. Самарі та Орелі [79, с. 252, 255].

У 1705 р. ситуація загострилась ще більше. Це було пов'язано з реалізацією передбачених Константинопольським миром домовленостей про розмежування земель між Османською імперією і Московським царством. Покликане визначити зони відповідальності обох держав у “Дикому Полі” межування безпосередньо зачепало інтереси Низового Війська, оскільки лінія межування мала проходити Дніпром [4, с. 69; 79, с. 259] з чим не були згодні запорожці. Подібний підхід царського уряду до межування позбавляв їх виходу до Чорного моря і територій в пониззі річок Інгулу, Вісуни, Інгульця та Бугу [4, с.69]. тобто тих земель які Кіш здавна вважав своїми, посилаючись на усталену традицію, що визначала їх приналежність до України ще від часу завоювань Великого князя литовського Вітовта [79, с. 264]. Зазначимо, що вже в кінці

XVII ст. в угодах з Кримським ханством Запоріжжя обстоювало вище зазначені терени як зону своїх економічних інтересів. [29, с. 64; 79, с. 65]. Тож не дивно, що “братчики” знов очолені у той час К. Гордієнком попереджали царя, що в разі якщо їх інтереси не будуть враховані, вони збройно перешкоджають межуванню [48, № 2061, с. 310].

У відповідь Петро I хоч і погрожував втихомирити січовиків, однак подбав аби козацькі інтереси були частково враховані. Відповідно до IV артикулу межового запису було передбачено, що царські піддані мають право безборойно ходити на Лиман і Чорне море [48, № 2077, с. 325]. Зрозуміло, що дані напівзаходи не могли покінчити із запорізькими незадоволеннями, бо вкотре демонстрували не бажання Москви зважати на запорізькі інтереси.

Зв'язаний війною зі шведами і зацікавлений у мілітарній силі Низового Війська, уряд Петра I не бажав йти на відвертий конфлікт із Січу, бо побоювався, що локальне зіткнення може мати широкі наслідки, з огляду на постійні контакти Війська Запорізького низового з Кримом. Водночас Москва не бажала відмовлятися й від задумів нав'язати січовикам свою зверхність. За таких обставин зростання антимосковських настроїв на Січі було неминучим. До того ж заходи до яких вдавався царський уряд, зменшуючи розміри грошового та порохового жалування [79, с. 265-266] і не припиняючи тертя між запорожцями і московськими ратниками, лише погіршували становище.

Невизначеність, що вставновила в взаєминах Війська Запорізького Низового з урядом Петра I не могла тривати довго. Кіш вочевидь, був налаштований за сприятливих умов збройно виступити проти Москви. Невдовзі така нагода випала завдяки антимосковському виступові Війська Донського на чолі з бахмутським отаманом Кіндратом Булавіним 1707- 1708 рр.

Антимосковський виступ Всевеликого Війська Донського та участь у ньому запорожців

Так само як Військо Запорізьке низове, Всевелике Військо Донське в кінці XVII – на початку XVIII ст. було об'єктом інкорпораційної політики Московської держави. Точкою відліку в наступі царської влади на “права і вольності” донців був 1671р., коли після придушення “Разінщини” московські війська були введені на Дін і донські козаки вперше за свою історію мусили скласти присягу цареві [51, с. 220]. Тоді ж козаків *de jure* було позбавлено права “сховища”⁵ і значно обмежено в праві проведення зовнішньої політики. На 70-ті рр. XVII ст. припадають і перші спроби запровадження на Дону практики письмової реєстрації донських козаків [55, с. 14], що створювало прецедент та передумови для повного припинення у майбутньому вертикальної та горизонтальної мобільності на Дону.

Проте широкомаштабний наступ на донські права і вольності розпочався на початку XVIII ст, після переходу Азову під царську юрисдикцію. Царській уряд фактично затиснув Область Війська Донського з чотирьох сторін між своїми володіннями означених на сході, півночі та заході лінією укріплень [51,

⁵ Під правом “сховища ” розуміється прийом на Дін утікачів, та відмова військових властей Дону видавати їх за вимогою Москви царським урядовцям.

с. 221; 75, с. 23]. Це створювало сприятливу ситуацію для послаблення позицій Війська Донського шляхом подальшого обмеження його прав і привілеїв політичного та економічного характеру.

Останнє знайшло відображення у низці царських указів та постанов, прийнятих петровським урядом у 1700- 1707 рр. Згідно них дипломатичні стосунки Війська Донського з сусідніми народами ставились під контроль Азовського губернатора, а контакти з Річчю Посполитою, які дуже бентежили Москву в кінці XVII ст, взагалі були припинені [13, с. 185-189; 51, с. 220; 75, с. 23]. У 1706 р. Військо було підпорядковане Азовському генерал-губернаторові, який ставав від так, проміжною ланкою во взаємовідносинах між Черкаськом і Москвою [51, с. 222]

Одночасно з політичними обмеженнями були запроваджені нововведення у військовій галузі. Залучення донців до участі у Північній війні засвідчило прагнення царського уряду, як і в випадку з козаками Гетьманщини і Низового Війська, ревізувати статус Війська Донського, з федеративно-союзного, що дозволяло йому у кінці XVII ст. йти у віддалені походи лише за власним бажанням [6, с. 62; 19, с. 63] в бік інтеграції його до новостворюваної структури імперської армії. Активно використовуючи мілітарну силу донців в кампаніях Північної війни та каральній акції проти повсталого Астрахані [19, с. 13, 15; 53, с. 81-86], Петро I зробив перші кроки на шляху до регламентації військової служби донських козаків. З цією метою їх почали залучали до гарнізонної і сторожової служби в Азовській фортеці та на Бердянських соляних озерах [74, с. 36-37; 75, с. 20].

На початку XVIII ст порушуючи традиції та державний статус Донського Війська Москва перебирає на себе військове право розпорядження земельними угіддями на Дону [51, с. 224] і запроваджує обмеження низки економічних привілеїв донців. Так протягом 1700-1706 рр. царська влада запровадила обмеження на вирубку донськими козаками лісів, рибальство, проголосили державну монополію на купівлю в козаків солоної риби на царську скарбницю та відібрала у війська Бахмутські солеварні [34, с. 37, 40; 45, с. 64-65; 74, с. 37; 75, с. 20]. На довершення грамотою від 28 лютого 1706 р. Московський уряд законодавчо позбавив станичників права колонізації нових земель в верхів'ях Дону [51, с. 223; 45, с. 64; 74, с. 33; 75, с. 13].

Вище наведені заходи поряд з ударом по економічному становищу Дона, мали на меті використати природні ресурси Донщини для колонізації Москвою новоздобутих територій Приазов'я. Так само царський уряд мав намір використати для колонізації південних територій і людський матеріал Всевеликого Війська Донського шляхом регламентації горизонтальної мобільності та приборкання колонізаційного руху донської козаччини в верхів'ях Дону. З цією метою 21 липня 1700 р. на Дін було доправлено царську грамоту, що вимагала знищення козацьких містечок по річках Хопру, Медведиці, Бузулуку та переселення мешканців цих містечок на два Азовські трактати Валуйки - Азов, Рибне - Азов [45, с. 62]. Передбачалось, що на переселенців буде покладено обов'язки з поштового обслуговування вище названих трактів, захисту глибинних районів Московської держави від

татарських нападів, а найголовніше, перешкоджання утікачам з Московії проникати на Дін. [75, с. 23]. Отже, так само як і на Запоріжжі, московський уряд виявляв тенденцію до використання механізму “вибіркової колонізації”, для посилення своєї зверхності над Військом Донським.

Формально позбавивши донську козаччину права приймати утікачів ще 1671 р., царська адміністрація не могла змусити Черкаськ дотримуватись даної заборони включно до початку XVIII ст. Не згодний з таким станом справ уряд Петра I намагався розв’язати проблему утікачів шляхом приборкання, з одного боку, донської колонізації верхів’їв Дону, з іншого, через надсилання на Дін царських сановників (місії М.Н. Кологріова - М.Ф. Пушкіна 1703 р. і Ю. В. Долгорукого 1707 р.) які, мали вишукувати на Дону утікачів і повертати їх на місця попереднього мешкання. Даними заходами царська влада фактично починала перетворювати донську козаччину на закритий стан.

Наслідком інкорпоративної політики Петра I на Дону було зростання серед козацтва як заможного, „природнього”, так і голоти загального незадоволення, що врешті-решт вилилось в козацьке повстання під проводом бахмутського отамана К.Булавіна.

В радянській історіографії, що підходила до висвітлення історії Дону як складової частини історії Росії, склалась традиція розглядати повстання К. Булавіна, як соціальний вибух, що був зумовлений антифеодальною боротьбою народних мас супроти наступу абсолютиської феодально-кріпосницької Московської держави [8, с. 26; 34, с. 25, 53, 127 тощо; 35, с. 60; 50, с.327]. Натомість представники державницької школи української історіографії та емігрантський історик Донщини С.Сватіков, були схильні трактувати повстання К.Булавіна, як антимосковський виступ Всевеликого Війська Донського [23, с. 252-254; 31, с. 126-130; 39, с. 273]. Останнє трактування, на нашу думку, ближче до дійсності. Навіть більше, певною мірою, повстання К. Булавіна вписується до концепції протистояння у Східній Європі ранньомодерної доби між місцевими елітами та іноземними абсолютиськими правителями.

На користь даного припущення свідчать наступні факти. Як і в випадку з антиабсолютиськими виступами еліт Ліфляндії, Речі Посполитої, Гетьманщини та Молдавії, донці під час свого виступу апелювали до захисту давніх “прав і вольностей” Війська Донського (“старого поля”, “козацьких обикностей”) [27, с. 387; 40, с. 652, 697,698; 70, 127]. Так само як і в діях східноєвропейських еліт серед донців мав місце акт первісної змови та активна участь на початковому етапі повстання старшини та “природнього” козацтва, місцевої еліти [61, с. 15; 73, с. 42; 74, с. 86, 89, 94]. Нарешті про подібність дій говорить намагання донців використати у боротьбі проти Москви природньо ворожих до неї Османську імперію й Кримське ханство та заручитись підтримкою прикордонних спільнот Запоріжжя, Дону, Яїку й Тереку [10, с. 321, 322; 27, с. 464; 40, с. 167; 58, с. 22;]. Саме так діяли і С.Лещинський та І.Мазепа [69, с. 6-7, 47].

Зазначимо, що практика взаємодопомоги між прикордонними спільнотами, зокрема Дону і Запоріжжя, в їх боротьбі за відстоювання власних “прав і

вольностей” перед Москвою на початок XVIII с, вже мала певну традицію, підважену прецедентами першої половини XVII ст. [9, с. 154]. Тож не дивно, що запорожці починаючи від 1707 р., коли К. Булавін знайшов на Січі притулок, доволі активно брали участь в антимосковському виступі донської козаччини. На заваді цьому не стали, навіть, репресивні заходи царського уряду. Останній як відомо, не зумівши домогтись від Січі видачі донського отамана, ув’язнив 88 запорізьких посланців, що перебували у Москві, на чолі з Федором Довбнею, аби не допустити приєднання сил запорожців до К. Булавіна [13, с.193] та це не допомогло.

Ще під час перебування К. Булавіна на Запоріжжі К. Гордієнко, знову обраний на кошового, замість поміркованого П. Сорочинського, не лише дозволив донському отаманові набирати серед братчиків “охоче” військо, а й не перешкодив, на відміну від попереднього кошового, встановити зносини із Кримом [27, с. 363, 369-370, 373-374; 29, с. 99-100]. Навіть більше, наявність кримської підтримки, висувалась Кошем як головна умова участі всього Низового Війська в антимосковському виступі донців [29, с. 100].

Подібна позиція січового керівництва, з огляду на наявність на землях “Вольностей” московської військової присутності, є цілком зрозумілою. Як зазначили подальші події, вступати у відкрите зіткнення із Москвою та Гетьманщиною не маючи підтримки сильного союзника, яким у даному випадку могло бути лише Кримське ханство, значило прирікати себе на поразку.

За цих обставин запорожцями був обраний найоптимальніший варіант дій: до Булавіна вирушали розрізнені загони “охочих” чисельністю до декількох сотень козаків [29, с. 201]. Втім загальна частка “братчиків”, що стали під корогви К. Булавіна була чималою. За свідченням джерел та підрахунками істориків запорізький контингент в складі булавінських загонів нараховував від 3000-4500 до 7000 козаків, у той час як максимальна чисельність всього повстанського війська сягала 20 тис. чоловік [13, с. 195; 40, с. 166; 45, с. 80, 82; 48, № 2233, с. 453; 51, с. 260, 262].

Як відомо, виступ донської козаччини 1707-1708 рр., зазнав поразки. Більшість повстанців, зокрема і прибулі на допомогу булавінцям запорожці були або знищені під час бойових дій і страчені, або мусили шукати порятунку за межами Області Війська Донського. Царський уряд, використав придушення Булавінського повстання для повного підкорення Війська Донського Московській державі й реформування його внутрішнього устрою. Характерно, що при впровадженні змін до внутрішнього устрою Війська Донського, царський уряд міг розраховувати на певну підтримку нововведень з боку частини місцевої еліти – донської старшини та “природнього” козацтва. А безпосередньо – тієї її частини, яка ще під час повстання виявила тенденцію до порозуміння із царським урядом і сприяла йому в придушенні виступу на Дону у 1708-1709 рр. Наслідками петровської політики щодо Донщини, як зазначав В. Заїкин, було нищення її державності, що супроводжувалось перетворенням Війська Донського з “васальної держави” на автономію із дуже обмеженими “правами і вольностями” [22, с. 251-254]

Антимосковський виступ Низового Війська під проводом Кошового К. Гордієнка 1709 р.

Участь січовиків у “Булавінщині” засвідчила, що на Запоріжжі накопичилось достатньо вибухового елемента і потрібен лише поштовх аби запорожці усім Військом виступили проти Москви. Таким поштовхом став вступ 1708 р. на землі Гетьманщини військ Карла XII та перехід на його бік напочатку листопада 1708 р. гетьмана І.С. Мазепи. Тривалий час накопичуване січовиками невдоволення проти Москви, нарешті, мало можливість вихлюпнутися на зовні.

Це розуміли і представники козацько-шведського альянсу і царські урядовці, які починаючи з листопада 1708 р. розгорнули між собою справжню дипломатичну боротьбу за здобуття підтримки Низового Війська. Винагородою у цьому змаганні мала бути не лише мілітарна допомога 10 тис. січового війська [69, с. 46], а й здобуття важливого політичного союзника. Адже Січ користувалась вагомим моральним впливом на українські маси і мала тісні стосунки з усіма політичними суб'єктами прикордоння. Обидві сторони усвідомлювали, а представники козацько-шведського альянсу ще й розраховували, що у військовий конфлікт Низове Військо увійде в спілці із Кримським ханством, що могло вкрай негативно позначитись на становищі петровських сил на Україні [65, с. 77].

Дані побоювання не були безпідставні. З огляду на зростаючий з кінця XVII ст. царський наступ на запорізькі “права і вольності”, Січ від початку схилилась до союзу з гетьманом І.С. Мазепою та Карлом XII, ніж до служіння Петру І. Небажаючи, з огляду на низку причин політичного та військового характеру відкрито засвідчити власну прихильність козацько-шведському альянсові, Січ включно до початку 1709 р. займала вичікувальну позицію. Таємно зносячись із гетьманом І.С. Мазепою та кримським ханом Давлет-Гірей ІІ, який з другої половини грудня 1708 р. знову став на чолі ханства, щодо спільного виступу проти Москви, Кіш водночас вдався до ще однієї спроби порозумітись із царем [17, с. 89; 65, с. 77; 79, с. 297-298]. У січні та лютому 1709 р. Кіш, за посередництва січового посольства та листа повідомляв Петра І про готовність Низового Війська вірно йому служити в обмін на знищення московських фортець на землях “Вольностей” [43, № 3026, с.57; 44, с. 608, 640, 643].

Зрозуміло, що виконання даних вимог Коша для царської влади було не припустимим. Зведення фортець автоматично мало б призвести до втрати контролю над Запоріжжям на, що Петро І не міг погодитись.

Протягом зими на початку весни 1709 р., прагнучи запобігти об'єднанню січовиків з силами І.Мазепи та Карла XII, цар наказував вжити заходів щодо унеможливлення виходу запорожців на волость, через посилення московської військової присутності на прилеглих до “Вольностей” землях. Одночасно ним були віддані розпорядження про підготовку військових контингентів, що мали бути весною 1709 р відправлені на Запоріжжя з Києва для посилення залог тамтешніх фортець [43, № 2995, с. 32-33; № 3082, с. 97; № 3098, с.107-108; 44, с. 604]. У свою чергу Січ активізувала зносини з Кримським ханством та

здійснювала певні військові приготування, що викликали занепокоєння в царського уряду [14, с. 138; 44, с.607, 609; 65, с. 77-78].

Наслідком усе посилюючого ся во взаєминах між Москвою та Запоріжжям напруження став березневий виступ 1709 р. Низового Війська проти Московської держави. 1 березня очолюваний кошовим К. Гордієнком 6-ти тисячний загін запорожців вирушив до Переволочної [4, с. 73], де 12 березня 1709 р. відбулась козацька рада, на якій козаки вирішили приєднатись до козацько-шведського альянсу гетьмана І. С. Мазепи та Карла XII [79, с. 306 - 307].

При висвітлені в історіографії антимосковського виступу Війська Запорізького низового у 1709 р. дослідники зазвичай концентрують свою увагу на безпосередній ролі, що відіграв в ньому кошовий К. Гордієнка, дискутують про рушійні сили повстання та позицію більшості козацтва. Питання ці були підняті ще представниками народницької течії в українській історіографії [29, с. 279-280; 79, с. 296, 299] та найбільшого обговорення вони дістали в радянській історичній науці. При цьому тоді коли певна частина радянських істориків, як російських так і українських, послуговуючись швидше ідеологічними догмами, зазначала, що головна роля в повстанні належала “сепаратиськи ” налаштованій старшині, яка шляхом демагогії та “брехні” зуміла підбити під свій вплив значну частину запорожців, які в своїй масі були, начеб то, проти розриву з Московією [14. с. 139, 140; 22, с. 266; 44, с. 601-602, 640, 705]; інша – продовжуючи традиції народницької школи, підкреслювала, що під час свого виступу кошовий К. Гордієнко спирався саме на радикально налаштованих “молодих” козаків, які лише нещодавно з’явилися на Січі [18, с.60-61; 56, с. 306; 78, с. 183].

Обидві точки зору мають певні вади, як побачимо нижче дещо суперечать фактам і не дозволяють неупереджено підійти до оцінки запорізького виступу. Характерно, що вже в кінці 80-х рр. ХХ ст. подібні підходи зазнали критики, як не об’єктивні, ще радянськими істориками [11, с. 222-224]. Відтак, як і в випадку із висвітленням повстання донських козаків під проводом К. Булавіна, ми вважаємо за доцільне застосувати для оцінки антимосковського виступу К. Гордієнка, ще раз концепцію О. Субтельного, про східноєвропейське протистояння ранньомодерної доби місцевих еліт наступові закордонних абсолютиських володарів. Адже в основі виступу низових козаків, так само як і в діях решти східноєвропейських еліт, було прагнення захисту давніх “прав і вольностей”.

У Москві заздалегідь передбачали подібний розвиток подій [60, с. 266], а тому докладали чималих зусиль, аби звести до мінімуму негативні наслідки запорізького переходу на бік шведів. Найбільшим успіхом у цій справі була локалізація виступу Низового Війська. Завдяки спритності московського резидента у Стамбулі Петра Толстого царському урядові вдалось відвернути на певний час втягнення до конфлікту Порти та васально залежного від неї Кримського ханства [14, с. 138 – 139; 33, с. 273 - 274].

Одночасно, йдучи вже протореним у 1703 р. шляхом, московське керівництво не полишало надію втримати Низове Військо в сфері власних політичних впливів шляхом усунення від керівництва Військом К. Гордієнка. Вперто не бажаючи бачити в поведінці січовиків загальновійськовий опір, царські сановники тлумачили її як злочинні “козні” К. Гордієнка, усунення якого від влади змінило б позицію Війська [65, с. 80]. Виходячи з подібних міркувань, Петро I вже у лютому 1709 р. мав намір за допомогою резидентів миргородського полковника Д. Апостола та гетьмана І. Скоропадського усунути К. Гордієнка від влади [43, № 3082, с. 97; 44, с. 710].

Після березневого виступу 1709 р. частини запорожців дане питання набувало ще більшої актуальності. Зневажливе ставлення до мілітарної потуги запорожців, властиве Петру I, з огляду на досвід каральних дій проти загонів К. Булавіна [43, № 3127, с. 128; № 3144, с. 138], зіграло із царем злий жарт. Вихід запорожців на волость, що супроводжувався розгромом московських загонів під Царичанкою та Келебердою і з'єднання їх із силами Карла XII та І. Мазепи стали вкрай неприємним сюрпризом для Петра I. Розширення ж “братчиками” власної оперативної бази через зайняття низки населених пунктів по річках Орелі й Ворсклі, заходи К. Гордієнка щодо здобуття підтримки С. Лещинського та запорожців, що перебували на р. Інгулі, Інгульці, Бузі, нарешті, розгортання під впливом запорожців антимосковських заворушень на півдні Гетьманщини, слугували московським сановникам справжнім сигналом до дій [29, с. 281; 44, с. 879; 69, с. 46; 79, с. 307-308].

Скориставшись виходом з Січі К. Гордієнка разом з найрадикальнішими антимосковським елементом “низових лицарів”, царський уряд за допомогою агітації “апостольських” резидентів зумів домогтись у квітні 1709 р. зміни кошового. На початку квітня на Січі відбулась козацька рада, на якій кошовим було обрано П. Сорочинського [79, с. 319]. Серед царських урядовців з обранням на кошового саме, П. Сорочинського пов'язували зміну політичної орієнтації Коша у бік Москви [43, № 3152, с. 143; № 3164, с. 153; 44, с. 798 - 799]. Більш того, як засвідчує царська грамота до Низового Війська від 7 квітня 1709 р., із зміною кошового Петро I плекав надії на посилення своєї зверхності над Січчю. Проявом цього мало стати принесення запорожцями присяги на вірність цареві, відправка ними до царської ставки деяких полковників та “знатнейших старшин”, вочевидь як заручників, і царських “зрадників” [79, с. 319 - 320]. Отже, Петро I мав намір діяти на Запоріжжі приблизно так само, як перед тим на Дону.

Проте царські розрахунки не виправдались. П. Сорочинський не лише проголосив про підтримку шведсько-козацького альянсу, а й поновив спроби Січі здобути військову підтримку від Кримського ханства. Позбавлене татарської допомоги внаслідок дипломатичної активності Москви [43, № 3126, с. 127], Військо Низове увійшло в конфлікт з останньою сам на сам, позбавлене мілітарної підтримки з півдня. З огляду на те, що загроза від московських фортець так і не була усунута, Січ залишалась вразливою перед ймовірною відплатною акцією царського війська. Тому, новий кошовий, прагнучи

виправити становище, звернувся до кримського хана із пропозицією прийняти Низове Військо під свою протекцію [14, с. 133; 33, с. 274; 79, с. 320].

Цим кроком Кіш намагався втягнути Бахчисарай до прямого зіткнення з Москвою. Однак, дипломатичні заходи П. Толстого у Стамбулі зводили нанівець усі дії Коша. Порта, підкуплена московським золотом, за відсутності широкої підтримки населенням Гетьманщини виступу І. С. Мазепи, заборонила Давлет-Гіреєві II приймати братчиків під протекцію, надавати їм підтримку та порушувати мир із Московією [14, с. 140; 33, с. 274; 43, № 31185, с. 174; 44, с. 871, 893, 897 - 899].

На цей час Петро I вочевидь вже пересвідчився, що лише дипломатичними та напівдипломатичними заходами він нездатний змінити антимосковську налаштованість Низового Війська. Отже, настав час діяти силовими засобами. З початком квітня, нарешті, відкривалась можливість спрямувати з Києва на пониззя Дніпра три піхотні полки. Характерно, що вже у березні 1709 р. цар передбачав покласти на них не лише функції з посилення московської присутності на Запоріжжі, а й використати для приборкання братчиків [43, № 3098, с. 107; № 3106, с. 113; № 3110, с. 114]. Керівником каральної експедиції командуючий військами на Україні Олександр Меншиков призначив полковника Петра Яковлева [44, с. 731, 138]. Згідно вказівок, наданих П. Яковлеву “світлейшим князем”, і які в свою чергу збігались зі змістом царських грамот на Січ, полковник мав досягти від “братчиків” покори за донським кшталтом. Тобто, вона мала супроводжуватись переобранням старшини, принесенням клятви вірності московському цареві, надісланням до нього заручників з числа запорізької старшини та визнанням К. Гордієнка і його однодумців “зрадниками”. В разі, якщо Низове Військо не пристало б на цю пропозицію, П. Яковлеву наказувалось знищити Січ [43, № 3194, с. 183, 184; 79, с. 324-325].

Напередодні вирішального зіткнення із Карлом XII, Петро I приділяв велику увагу вирішенню “січової справи”. Свідченням цього є, як вияв царського невдоволення на Б. П. Шереметьєва через одноденну затримку ним 12 квітня 1709 р. експедиційних сил під Переяславом [43, № 3160, с. 151; № 3181, с. 172], так і намагання бути постійно проінформованим про перебіг каральної акції [43, № 3190, с. 178]. Звертає на себе також намагання петровського уряду уникнути, при знищенні Січі, негативних політичних наслідків, що знайшло відображення у вдалим зусиллях П. Толстого унеможливити через Стамбул втручання у перебіг акції Кримського ханства [65, с. 82].

Щодо самої каральної акції, то, як відомо, для царських полків полковника Яковлева вона пройшла відносно вдало. З 24 квітня по 14 травня царські полки, діючи відповідно до петровських настанов “вогнем і мечем”, пройшлись по Запоріжжю, знищуючи будь-які вогнища опору [44, с. 877, 887]. 14 травня після запеклого бою впала Січ, її залога була почасти винищена, почасти взята у полон, а фортифікаційні укріплення та цивільні будівлі зруйновано, аби “зрадницьке кубло повністю викоринити” [44, с. 906]. Після цього карателі рушили у плавні, де продовжували ловити і знищувати “братчиків” [29, с. 292].

Петро I радо зустрів повідомлення про зруйнування Січі [43, № 3190, с. 178]. В царському маніфесті від 26 травня 1709 р. до “малоросійського” народу,

знищення Низового Війська трактувалось як благодійницький акт із звільнення краю від “зрадників”- запорожців, які своїми діями постійно нищили спокій у Гетьманщині і давно вже заслуговували на покарання [44, с. 907 – 914; 48, № 2233, с. 452 - 457]. По знищенню Січі цар, посиливши кам’янозатонський гарнізон, поклав на його коменданта обов’язок перешкоджати запорожцям повертатися на старі місця їх мешкання [43, № 3203, с. 191]. Одночасно, Петро I віддав розпорядження, яке ставило запорожців поза законом, схоплених на полі бою, їх негайно страчували. На порятунок могли розраховувати лише ті козаки, які приходили з каяттям до представників російської чи гетьманської адміністрації і зрікались свого козацького статусу [20, с. 175 – 176; 28, с. 117 – 118; 32, с. 227; 44, с. 913 – 914; 48, № 2233, с. 456; 80, р. 86; 81, р. 136-137].

Аналізуючи царську політику щодо запорізького козацтва, слід зазначити її відмінність від відповідних заходів, застосованих Московією щодо донських козаків. У той час, якщо придушення повстання К. Булавина стало для царського уряду відправною точкою в прискоренні процесу інкорпорації Війська Донського до новостворюваної Російської імперії, то боротьба проти виступу Війська Запорізького низового на чолі з кошовим К. Гордієнком призвела до знищення Січі, захоплення Запорізьких “Вольностей” та вигнання січовиків з підвладних московському урядові земель. Причини цього полягали у тому, що на відміну від Дону, де певна частина “природнього” козацтва та донської старшини виявили готовність до порозуміння з царським урядом, завдяки відмові від частини козацьких “вольностей”, на Запоріжжі подібні тенденції не мали місця. Неодноразово згадувана слабка політична прив’язаність Низового Війська до Московської держави завадила петровським урядовцям знайти на Січі підтримку серед частини козацтва в реалізації інкорпораційних заходів царського двору. Зазнавши невдачі в інкорпораційній політиці на Запоріжжі, царський уряд волів знищити Військо Запорізьке низове, остаточно розв’язавши в такий спосіб “січову справу”. Парадоксально, але 1709 р. до низових козаків була запроваджена саме та програма дій, яку в кінці 80-х рр. XVII ст., царський та гетьманський уряди мали намір запровадити щодо кримських татар: захопити ворожі володіння, вигнати місцеве населення та розмістити на захоплених землях залоги, що мали стати на заваді поверненню вигнанців [12, с. 209; 64, с. 343, 349]

Як відомо, у радянській історіографії знищення Запорізької Січі трактувалось як знищення мілітарної сили Низового Війська [11, с. 227]. Натомість, як доводять дослідження російського історика В. Артамонова, експедиція Яковлева не лише не знищила мілітарної сили братчиків, а й призвела до збільшення кількості січовиків, які прагнули помсти, в загонах козацько-шведського альянсу [5, с. 114-115]. Однак оманлива військова фортуна була на боці Петра I. Отже, після Полтавської битви запорожці разом із козаками І.Мазепи мали шукати порятунку в Бендерах чи на землях Кримського ханства.

Висновки.

Таким чином, в кінці XVII ст., московський уряд починає здійснювати щодо державних утворень “Великого кордону” інкорпораційну політику, яка

стосувалась і Війська Запорізького низового . У випадку з Запоріжжям дана політика передбачала встановлення за допомогою міжнародних угод одноосібного протекторату Москви над Низовим Військом та узгодження, так само як з донськими козаками, політичної активності запорожців із здійснюваною Московським царством зовнішньою політикою. Перші ж заходи, запроваджені царським урядом у даній площині: намагання унеможливити зовнішньополітичні зносини Січі, перешкоджання практиці найманства запорізьких загонів на службу до іноземних держав, впровадження військової присутності московських військ на землях “Вольностей”, уже в кінці XVII ст. викликали негативну реакцію братчиків.

Вияви цієї реакції - пошук підтримки в протидії московському наступові при дворі Яна III Собеського чи в Кримському ханстві давали чітко зрозуміти, що Кіш незгоден миритись з порушенням державою-протектором “прав і вольностей” Низового товариства. Дана незгода є властивою для більшості прикордонних державних утворень Балтійсько-Чорноморського регіону у їхніх взаєминах із сюзеренами , іноземними абсолютиськими володарями. Однак у випадку із Військом Запорізьким низовим, через те що Січ, на відміну від Війська Донського чи Гетьманщини, в кінці XVII на початку XVIII ст. була суто номінально зв'язана із Московією, протидія абсолютиському наступу останньої, набувала на Запоріжжі найгостріших форм.

Продовження ж цього наступу на початку XVIII ст., зумовленого петровськими перетвореннями, поставило Низове Військо на межу збройного протистояння з Московською державою, що вилилося врешті-решт, у антимосковський виступ К. Гордієнка в 1709 р. Останній, на нашу думку, як і виступ донської козаччини під проводом К. Булавина цілком вписується у схему протистояння між східноєвропейськими елітами та їх іноземними абсолютиськими володарями. То ж можуть висвітлюватися в одному ряду, поряд із виступами Й. Паткуля, Ф. Ракочі, С. Лещінського, І. Мазепи та Д. Кантеміра.

Як і більшість антиабсолютиських виступів місцевих еліт кінця XVII - початку XVIII ст., виступи донської і запорізької козаччини зазнали поразки. Проте у той час як придушення “Булавінщини” було використане Москвою для посилення своєї зверхності над Військом Донським та його реформуванню, знищення Січі, було використано для вигнання запорожців з їх земель. Зазнавши невдачі у спробах підкорити собі низове товариство, царська влада воліла за краще просто розрубати “запороізький вузол”, знищивши Військо.

Бібліографічні посилання:

- 1.Автократов В.Н. Военный приказ (К истории комплектования и формирования войск в России в начале XVIII в.) // Полтава. К 250 – летию Полтавского сражения: Сб. статей. – М., 1959. – С. 228 – 245.
- 2.Анисимов Е. В. Податная реформа Петра I. Введение подушной подати в России 1719-1728. – Ленинград., 1982.
- 3.Апанович О. Кошовий отаман Війська Запорозького Кость Гордієнко та гетьман України Іван Мазепа – шлях до єднання // Хроніка 2000. – 1999. – Вип. 31-32. – С. 143-155.
- 4.Апанович О.М. Чортотлицька Запорозька Січ. До 345 річчя заснування. – К., 1998.

5. Артамонов В.А. Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам) // Вопросы истории. – 2004. – № 11 – С. 112-121.
6. Артамонов В.А. Очаги военной силы украинского народа в конце XVI – начале XVIII в. // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. – М., 2003. – С.59-66.
7. Артамонов В.А. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века // Россия-Украина: история взаимоотношений – М., 1997. – С. 88-100.
8. Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709 – 1714 гг.) – М., 1990.
9. Брехуненко В. Запорожець на Дону (правовий статус українських козаків на теренах Війська Донського в першій половині XVII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 1. – С. 145-155.
10. Брикнер А.Г. История Петра Великого. – М., 2002.
11. Возгрин В.Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны (история дипломатических отношений в 1697-1710 гг.) – Ленинград., 1986.
12. Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина - 1890. – Т. XXIX. – С. 199-226.
13. Гермайзе О. Україна і Дін у XVII ст. // Записки Київського інституту народної освіти. – 1928. – Т. III. – С.107 – 196.
14. Глаголева А.П. Русско-турецкие отношения перед Полтавским сражением // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей. – К., 1959. – С. 137-147.
15. Голобущкий В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
16. Грибовський В. В. Типологія татарських набігів у XVIII ст. // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 2000. – Вип. 5. – С. 206-211.
17. Гуржій О. І. Гетьман Іван Скоропадський і Запорозжці (1708 – 1722) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. – К., Запоріжжя, 1997. – С. 87 – 102.
18. Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К., 1954.
19. Дон и степное Предкавказье XVIII - первая половина XIX в. (Социальные отношения, управление, классовая борьба.) – Ростов-на-Дону., 1977.
20. Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника анлийского при русском дворе Чарльза Витворта и секретаря его Вейсброта с 1708 по 1711 гг. // Сборник Русского исторического общества. – 1886. – Т. L.
21. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране (“... мій задум зложити очерк цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Мішук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К., 1991. – С. 461-558.
22. Дядиченко В. А. Украинское казацкое войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей. – К., 1959. – С. 246-268.
23. Заїкин В. Спроба історико-правничого аналізу становища Донщини та російсько-донських відносин XVI-XX віках. (С. Г. Сватиков. Россия и Донь. 1549-1917. Издание Донской Исторической Комиссии . – 1924. – Стор. 592 in 8°) // ЗНТШ. –1926. – Т. CXLIV – CXLV. – С. 239-257.
24. Заседателява Л.Б. Терские казаки (середина XVI – начало XX в.) Историко-этнографические очерки. – М., 1974.
25. Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. – М., 1999.
26. Каппелер А. Южный и Восточный фронт России в XVI-XVIII веках // Ab Imperio. – 2003. – № 1 – С. 47-64.
27. Крестьянские и национальные движения накануне образования Российской империи. Булавинское восстание (1707-1708 гг.) // Труды историко-археологического института академии наук СССР. – 1935. – Т. XII. – С. 73-527.
28. Крман Даниель. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 – 1709). – К., 1999.

29. Костомаров Н.И. Мазепа . – М., 1992
30. Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно – політичній думці української еміграції XVIII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціальних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 323 – 348.
31. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазпа та його доба / Передмова В.М. Горобця. – К., 2003.
32. Кордт В. Бої під Лісним і під Полтавою за щоденником шведського лейтнанта Ф. Вейе // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – 1931. – кн. XXVI. – С. 213 - 227.
33. Крылова Т.К. Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700-1709 гг.) // Исторические записки. – 1959. – Т. 65. – С. 249-277.
34. Лебедев В.И. Булавинское восстание (1707-1708). – М., 1967 с.
35. Лебедев В. Крестьянское движение в метрополии в годы Булавинского восстания // Труды историко-археологического института академии наук СССР. – 1935. – Т. XII. – С. 60-67.
36. Летопись Самовидца // Страна казаков. – К., 2004. – С. 76-165.
37. Мининков Н. Враги или злодеи ? Отношения между Доном и Москвой при Михаиле Романове // Родина . – 2004 . - № 5. – С. 70-72.
38. Мицик Ю., Станіславський В., Щербак В. Чортотлицька Січ (1652 – 1709) // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.) – Київ – Запоріжжя, 1998. – С. 86 – 108.
39. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атоманенко. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто., 2001.
40. Павленко Н., Артамонов В. 27 июня 1709. – М., 1989.
41. Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1889. – Т. II. - Вып. 1.
42. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Москва-Ленинград., 1946. – Т. VII. - Вып.2.
43. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М., 1950. – Т. IX. - Вып. 1.
44. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М., 1950. – Т. IX. - Вып. 2.
45. Подъяпольская Е.П. Восстание Булавина. – М., 1962.
46. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. I. – Вып. 1.
47. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. II. – Вып. 1
48. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. IV. – Вып. 1
49. Прицак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. – Харків., 2003
50. Пронштейн А.П. Войско Донское накануне Булавинского восстания // Вопросы военной истории России XVIII и первая половина XIX веков. – М., 1969. – С. 314-327.
51. Пронштейн А. П. Земля Донская в XVIII веке. – Ростов-на-Дону, 1961.
52. Рабинович М.Д. Стрельцы в первой четверти XVIII в. // Исторические записки. – 1956. – Т. 58. – С. 272 – 305.
53. Ригельман А. История или повествование о донских казаках. – М., 1846.
54. Рознер И.Г. Антифеодальные государственные образования в России и на Украине в XVI – XVIII вв. // Вопросы истории. – 1970. - № 8. – С. 42-56.
55. Рознер И.Г. Яик перед бурей. – М., 1966.
56. Романовский В. А. Феодально-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей. – К., 1959. – С. 288-307.
57. Санин О.Г. Антисултанская борьба в Крыму в начале XVIII и ее влияние на русско – крымские отношения. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1993. – Вып. III – С. 275 – 279.
58. Сень Д.В. « А есть ли царь наш не станет жаловать... мы войском от него отложимся и будем просить милости у вышнего творца, а также у турецкого царя ...» (Некоторые дискуссионные вопросы о роли России в становлении и развитии казачьих сообществ) // Голос минувшего. Кубанский исторический журнал. – 2003. - № 3-4. – С. 21-24.

59. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В 15-ти книгах / Ответ. ред. Л. В. Черепнин. – М., 1962. – Кн. VII. – Т. 13-14.
60. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. В 15-ти книгах / Ответ. ред. Л. В. Черепнин. – М., 1962. – Кн. VIII. – Т. 15-16.
61. Соловьев С.М. Рассказы из русской истории XVIII века // Соловьев С.М. Собрание сочинений. В 3 томах. – Ростов-на-Дону., 1997. – С. 5-180.
62. Станіславський В. Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорозжя й Речі Посполитої в 1686-1689 рр. // Україна в Центрально - Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) – К., 2003. – Вип. 3. – С. 207-242.
63. Станіславський В.В. Константинопольський мирний договір: рішення та наслідки для Запорозької Січі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань) – Київ-Черкаси, 1994. – С. 110-113.
64. Станіславський В. Маловідомі документи щодо планів південної політики Російської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 340-357.
65. Станіславський В.В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Український історичний журнал. – 1998. - № 1. – С. 76-86.
66. Станіславський В.В. Похід на Самару, зведення Новобогородицької фортеці та взаємини Гетьманщини з Запорозжям за даними новознайдених листів Івана Мазепи за 1688 рік // Запорозька старовина. – Київ-Запоріжжя., 2003. – С. 102-113.
67. Станіславський В. Російська дипломатія та запорозько-польські взаємовідносини 1686-1697 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць – К., 2003. – С. 267-291.
68. Станіславський В.В. Участь запорозьких козаків у Азовсько-Дніпровській кампанії 1695-1698 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ-Запоріжжя, 1997. – С. 77-87.
69. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика – К., 1994.
70. Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Український історичний журнал. – 1991. - № 2. – С. 125-129.
71. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор. Резюме, приміт В. Шевчука – К.: Дніпро, 2001. Т.3. – Кн. 2.
72. Тхоржевський С. Донское войско в первой половине семнадцатого века // Русское прошлое. – Петроград-Москва, 1927. – Вип. 3. – С. 9-28.
73. Чаев Н.С. Булавинское восстание (1707-1708 гг.) // Труды историко-археологического института академии наук СССР. – 1935. – Т. XII. – С. 33-59.
74. Чаев Н.С. Булавинское восстание (1707-1708 гг.) – М., 1934.
75. Чаев Н.С., Бибикова К.М. Взаимоотношения Москвы и Дона накануне Булавинского восстания // Труды историко-археологического института академии наук СССР. – 1935. – Т. XII. – С. 5-32.
76. Черниговская летопись. 1587-1750 // Архіви України. - 1989. - № 5. – С. 57-67.
77. Чухліб Т. Переяслав 1654 року та проблема Міжнародного утвердження Українського Гетьманату. – К., 2003.
78. Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708-1709 рр. – К., 1951.
79. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3.
80. Subtelny, Orest. Mazepists and Stanislawists: The First Ukrainian and Polish Emigres // Poland and Ukraine. Past and Present. – Edmonton, 1980. – P. 83-102.
81. Subtelny, Orest. The Domination of Eastern Europe: native nobilities and foreign absolutism, 1500-1715. – Kingstone-Montreal, 1986.